

INIȚIATIVE ROMÂNEȘTI PRIVIND PROBLEMA SCHIMBULUI DE POPULAȚIE ÎN PRIMII ANI AI CELUI DE AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL (1939-1941).

Sorina Bolovan, Ioan Bolovan

Eric J. Hobsbawm a catalogat într-una dintre ultimele sale lucrări secolul XX drept “secolul extremelor”, cu referire directă și evidentă la ideologiile care au dominat, nefast, în multe regiuni ale globului, ultimele opt decenii: comunismul și nazismul. Sintagma de secol al extremelor se poate aplica și în privința demografiei secolului XX, deoarece, așa cum spunea Alain Besançon, ceea ce a avut mai caracteristic secolul nostru în raport cu toate celelalte a fost “remarcabila amploare a masacrării oamenilor de către alți oameni, care a fost posibilă doar prin preluarea puterii de către comunismul de tip leninist și de către nazismul de tip hitlerist”¹. Însă, dincolo de efectele nocive pe care le-au avut comunismul și nazismul pe plan demografic, secolul XX a fost martorul și altor fenomene care au implicat masiv factorul uman: emigrarea voluntară a milioane de europeni în America în perioada anterioară Primului Război Mondial, expulzarea din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria a milioane de germani la sfârșitul celei de a doua conflagrații mondiale, purificările etnice din fosta Iugoslavie în ultimul deceniu al secolului ș.a.m.d. Prin urmare, factorul populație a reprezentat un element omniprezent în toate marile ecuații politico-militare care au fost “rezolvate” în acest secol. În lucrarea de față vom încerca să prezentăm câteva aspecte ale unui subiect extrem de incitant pentru istoria demografiei europene în perioada interbelică, respectiv schimbul de populație între țări ca o soluție posibilă de evitare a războaielor între state. În mod firesc, România nu putea să rămână în afara dezbaterilor privind această temă, atât înainte de război cât, mai ales, după declanșarea războiului și consumarea tragediei din vara anului 1940 care a dus la desființarea României Mari. Evident, abordarea de către oamenii politici sau de știință din România a

¹ Alain Besançon, *Nenorocirea secolului. Despre comunism, nazism și unicitatea Șoah-ului*, București, 1999, p.7

problemei schimbului de populație a cunoscut o evoluție complexă în acei ani, fiind avansate atât propuneri realiste dar și soluții irealizabile.

La sfârșitul primei conflagrații mondiale, imperiile multinaționale austro-ungar și rus (acesta doar temporar) s-au dezintegrat, iar pe baza celebrelor puncte wilsoniene, națiunile oprimate până atunci și-au exercitat dreptul la libera autodeterminare națională. Astfel, unele națiuni și-au constituit propriile state iar altele și-au desăvârșit unitatea național-statală. În ceea ce-i privește pe românii din Basarabia, Bucovina și Transilvania, aceștia, uzând de principiul democratic al autodeterminării și în baza superiorității demografice pe care o dețineau, au proclamat succesiv în anul 1918, în cadrul unor adunări reprezentative, unirea lor cu regatul român ceea ce a semnat constituirea statului național unitar.

După Primul Război Mondial, reorganizarea granițelor politice ale Europei în conformitate cu principiul de naționalitate a fost consfințită prin sistemul tratatelor de pace de la Paris. Totuși, granițele au fost trasate în așa manieră încât au mai rămas milioane de locuitori în afara statelor naționale (germani, maghiari, ruși, greci, turci, români etc). Conferința de pace de la Paris din 1919-1920 a hotărât să oblige unele state să salveze "principiul de naționalitate" prin acordarea de drepturi culturale similare cu ale majorității și egalitate politico-juridică cu majoritatea pentru minoritățile existente în respectivele țări. Se poate afirma însă că dispozițiile cuprinse în așa-numitele Tratatate ale minorităților semnate de statele nou create sau mărite (Polonia, Regatul sârbo-croato-sloven, Cehoslovacia, România, Grecia) și în Convențiile particulare au prevăzut minorităților suficiente drepturi pentru a-și putea conserva identitatea etnică, lingvistică, culturală și religioasă². Considerând că statele nu aplică prevederi ale Tratatelor minorităților, unele

². Gheorghe Iancu, "Protecția minorităților etnice în perioada interbelică", în vol. *Transilvania între medieval și modern*, coord. Camil Mureșanu, Cluj-Napoca, 1996, p. 98; Alfred M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam. The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans*, 2nd edition, London, 1979.

minorități au trimis Societății Națiunilor petiții și plângeri îndreptate împotriva statelor în care conviețuiau.

În acest context, după Primul Război Mondial s-a dezvoltat conceptul de “transfer demografic organizat”, care-și găsea antecedente istorice în secolele anterioare atât în Europa cât și în America. În istorie au mai existat cazuri în care populații s-au mai mutat dintr-un loc în altul fie voluntar, pentru a se salva de la exterminarea de către inamicii victorioși, fie pentru a fi înlocuiți cu alți coloniști. Epoca modernă a cunoscut 2 cazuri celebre de strămutări de populație: plecarea a circa jumătate de milion de protestanți francezi după revocarea edictului de la Nantes (1685) și expulzarea a circa o jumătate de milion de mauri din Spania la începutul secolului XVII (1609)³. Transferul de populație dintr-o țară în alta ca rezultat al războiului și prin validarea de către acorduri internaționale va deveni însă o practică uzitată în câteva rânduri după Primul Război Mondial în mai multe zone europene. Soluția schimbului de populație între state era privită ca o modalitate reală de evitare în viitor a unor conflicte între țări care purtaseră în trecut războaie pentru ocuparea unor teritorii locuite preponderent de conaționali de-ai lor. Realizarea de state naționale omogene lăsa fără obiect (cel puțin teoretic) pe avocații războaielor prin care să se încorporeze teritorii și astfel să se realizeze “protecția” conaționaliilor aflați în componența statelor atacate. În special țările din Sud-Estul Europei au căutat după Primul Război Mondial să identifice metode noi de rezolvare a problemei minorităților prin înțelegeri bilaterale între state și în afara protejării de către Societatea Națiunilor. Astfel, treptat, s-a conturat și o cale radicală de soluționare prin transplantarea grupurilor minoritare din statele în care se aflau în țările locuite de națiunile de care aparțineau.

În urma unor convenții bilaterale dintre Grecia și Bulgaria, precum și între Grecia și Turcia (ultima fiind realizată la Lausanne în 30 ianuarie 1923), în decurs de 18 luni un număr de circa un milion și jumătate de greci din Bulgaria și Turcia au fost strămutați

3. Stephen P. Ladas, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, p.1.

obligatoriu în Grecia⁴. Această din urmă strămutare și-a câștigat o semnificație istorică unică deoarece a fost aprobată de Societatea Națiunilor, constituindu-se într-un precedent oficial pentru dramele care se vor consuma în timpul și după cel de-Al Doilea Război Mondial în multe state europene. Este foarte important să facem distincție între schimbul-transferul de populație și fenomenul socio-demografic al emigrării sau imigrării. Acestea din urmă pot surveni ca preludii sau efecte ale unor schimburi de populații ori se pot manifesta independent. Schimbul de populație dintre Turcia și Grecia a afectat indirect și România. O bună parte din grecii strămutați din Asia Mică au fost așezați în Macedonia grecească și Tracia orientală. Deoarece guvernul grec a dispus naționalizarea pășunilor montane deținute de aromânii ce se ocupau cu creșterea animalelor, s-a înregistrat în câțiva ani o deteriorare constantă a situației economice a multor familii de aromâni. Ca urmare a ruinării lor, s-a dezvoltat dorința de emigrare, stimulată și de unele cercuri politice de la București care doreau să mărească densitatea populației și să influențeze structura etnică din Cadrilater. În urma mai multor runde de discuții între reprezentanții guvernului român și delegațiile aromânilor, la 1 februarie 1925 s-a stabilit de comun acord atragerea aromânilor în Cadrilater. Așezarea lor aici se baza pe două motive bine întemeiate: inferioritatea numerică a românilor în județele Durostor și Caliacra și emigrarea populației turco-tătărești de aici în Turcia, unde se simțea nevoia acoperirii pierderilor umane cauzate de schimbul obligatoriu de populație cu Grecia (numărul grecilor plecați din Asia Mică a fost incomparabil mai mare decât cel al turcilor veniți din Bulgaria și Grecia)⁵.

Trebuie amintit în acest context faptul că România a încheiat cu Turcia, la 4 septembrie 1936, o convenție pentru emigrarea organizată și controlată a populației mahomedane (tătărăști și turcești) din Dobrogea într-un termen de 5 ani⁶. Turcii din Dobrogea

4. *Ibidem*; Krystina Kersten, "The Transfer of German Population from Poland in 1945-1947", în *Acta Poloniae Historica*, 10, 1964, p.30.

5. Nicolae Cușa, *Aromânii (Macedonienii) în România*, Constanța, 1996, p. 22 sqq

6. Gheorghe Gheorghe, *Tratatetele internaționale ale României, vol.II, 1921-1939*, București, 1980.

au început să emigreze din România încă din primii ani după terminarea Primului Război Mondial, stimulați oarecum și de guvernul turc care dorea să suplinească golurile lăsate de transferul populației grecești. Deoarece emigrarea a tins să se permanentizeze și să devină organizată, s-a simțit nevoia acestei convenții bilaterale. Această convenție din 4 septembrie 1936 se deosebește radical de toate convențiile de schimb sau transfer de populație fiindcă reglementează o emigrare voluntară și nu un schimb sau transfer obligatoriu. Emigrarea s-a făcut în etape, fixându-se pentru un interval de 5 ani zonele rezervate pentru emigrare și numărul anual de emigranți pe care guvernul turc îi putea primi. Se estimează că până în 1939 au emigrat circa 42.000 de turci, însă până în 1942, conform informațiilor de la legația turcă, peste 70.000 de turci.⁷

Totuși, soluția schimbului de populație a început să fie studiată și de către specialiștii români în cadrul studiilor de demografie sau de către politicienii care doreau să găsească o nouă cale de soluționare a problemei minorităților naționale (conform recensământului din anul 1930, circa 27% din populația țării era formată din minoritari). Astfel, într-un studiu teoretic din 1932 intitulat *Politica de populație a statului și problema minorităților etnice* Sabin Manuilă (fără îndoială, cel mai apreciat demograf român din acea perioadă) făcea câteva propuneri în domeniul politicii etnice a României. Proiectând constituirea unei instituții financiare cu aportul statului și pusă sub supravegherea partidelor politice, Manuilă considera că, printre alte măsuri urgente, se impunea “organizarea schimbului de populație în Iugoslavia, Ungaria, Grecia, Bulgaria, Cehoslovacia și Rusia”⁸. Prin urmare se dorea aducerea în țară a tuturor românilor din țările limitrofe (este inclusă aici și Grecia de unde trebuiau să fie aduși aromânii ce nu imigraseră încă în Cadrilater), urmând ca în paralel minoritarii din

p.479 sqq.

7. Dumitru Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, 1980, p.77; Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populații între state*, București, 1943, p.70 sqq.

8. Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar X/95 bis, f. 21.

România să fie mutați, prin compensație, în țările vecine, conform originii lor etnice.

În condițiile în care antisemitismul s-a amplificat spre sfârșitul deceniului patru nu numai în România, dar și în restul Europei, soluția schimbului de populație a fost îmbrățișată de unii reprezentanți ai dreptei politice românești. Aceștia, în scenariile ideologice elaborate, vedeau în metoda schimbului de populație calea sigură spre fortificarea națională a românilor, nu de puține ori influența doctrinei național-socialiste germane conducându-i la încheieri aberante: "Soluția problemei minorităților e una singură: schimbul de populație cu vecinii: adică aducerea românilor din afară și expedierea străinilor. Turcia și Grecia și-au rezolvat reciproc și pe deplin această problemă. Iugoslavia și-o înfăptuiește metodic cu vecinii maghiari. Noi nici nu ne-am gândit că ar fi cu puțință un asemenea act politic. El ar fi fost decretat "huliganism" de presa iudaică"⁹. N.Porsenna, căruia îi aparține citatul, un lider politic apropiat lui A.C.Cuza, a susținut și în anii următori atât ideea transferului unilateral, cât și ideea schimbului de populație, "stimulat" într-o măsură vizibilă de intențiile și mai apoi de politica adoptată de Hitler în toamna anului 1939, de transferare a germanilor din țările baltice, URSS etc. în Germania (așa numita *Heim-ins Reich-Politik*). Astfel, într-un articol din 20 august 1939, N.Porsenna afirma: "Cea mai apropiată formulă a Europei va să fie - dacă Europa mai ține încă să existe - lichidarea minorităților prin schimburi sau restituiri de populație"¹⁰.

O poziție asemănătoare în privința rezolvării problemei minorităților a exprimat în iulie 1940 și fostul premier Gheorghe Tătărescu, la puțin timp după pierderea Basarabiei, Bucovinei de Nord și a ținutului Herța. Punctul de vedere al liderului liberal era marcat atât de exemplul politicii demografice al celui de-al Treilea

⁹ N.Porsenna (pseudonimul literar al lui N.G.Ionescu), *Regenerarea neamului românesc*, București, 1937, p.157; idem, *Proportia etnică și primatul muncii românești*, București, 1938, p.8-9.

¹⁰ N.Porsenna, "Schimbul de populație", în *Parlamentul românesc*, X, nr.305, 20 aug.1939, p.3; alte articole cu același titlu i-au mai apărut în *Parlamentul românesc*, XI, nr.336-7 din 7 iulie 1940, nr.338-42 din 25 august 1940.

Reich, cât și de presiunea vecinilor României de revizuire a granițelor stabilite după Primul Război Mondial. Tătărescu constata că după 1939 o nouă ordine europeană era în curs de încheiere, în care se vor ridica problemele referitoare la o nouă organizare economică și la o nouă organizare politică, și se ridică de pe acum grava problemă a minorităților etnice înglobate în statele naționale. Aceste ultime probleme interesează în cel mai înalt grad statul nostru, a cărui populație cuprinde un puternic coeficient de minorități etnice, și se impun de pe acum spre soluționare. Această soluționare nu se poate face decât pe baza unei singure formule: schimbul de populație. Prin aplicarea acestei formule, pe de o parte se pune capăt grelelor situații pe care le crează din punct de vedere intern permanentizarea problemelor minoritare și pe de altă parte se curmă o situație externă necorespunzătoare liniștei și păcii generale”¹¹. În viziunea politicianului liberal, schimbul de populație cu țările vecine ar aduce stabilitate pe plan intern prin eliminarea minorităților ce manifestau tendințe centrifugale și care în întreaga perioadă interbelică și-au exprimat nemulțumirea (justificat sau nu) față de posibila încălcare a drepturilor lor de către statul român. În același timp, schimbul de populație ar fi temperat, după Tătărescu, și zelul unor state vecine care, sub lozincă protejării conaționalilor lor revendicau zgomotos unele teritorii din România.

Intensificarea acțiunilor revizioniste îndreptate împotriva României după izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial a impus contracararea, prin toate mijloacele, inclusiv științifice, documentate statistic, a tendințelor ce vizau dezmembrarea statului național unitar român. Demografia era și ea chemată să contribuie la conturarea celei mai optime soluții în vederea salvării intereselor naționale. Sabin Manuilă, directorul Institutului Central de Statistică, care consacrase timp de aproape două decenii o bună parte din preocupările științifice studierii compoziției etnice a populației României, tendințelor ei de dezvoltare demografică în mediul urban și rural etc., nota în vara anului 1940: “singura sursă de drept de

¹¹ Gheorghe Tătărescu, *Evacuarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord*, Craiova, 1940, p. 24.

stăpânire asupra unui teritoriu este hotărârea majorității locuitorilor aceluia teritoriu. Cine nu respectă acest principiu al autodeterminării popoarelor? Aceia cari nu-și pot întemeia revendicările pe principiul etnic”¹². Nu întâmplător, acum, el a finalizat și publicat o amplă lucrare intitulată *Studiu etnografic asupra populației României*, care va fi rezumată și tradusă ulterior în limbile germană, engleză, franceză și italiană. Valorificând rezultatele recensământului general al populației României din 1930 și ale evidențelor statistice referitoare la mișcarea naturală a populației în deceniul patru, Sabin Manuilă a relevat preponderența etnică a românilor în toate provinciile, demonstrând lipsa de consistență a revizionismului.

După amputările teritoriale de la sfârșitul lunii iunie 1940 provocate României de către URSS, Ungaria și Bulgaria au devenit tot mai interesate de rezolvarea litigiului lor cu România, prin ocuparea unor suprafețe cât mai întinse din teritoriul statului român. Ele au fost susținute copios pe plan diplomatic de către Italia, URSS și Germania, aceasta din urmă exercitând presiuni la București pentru reglementarea urgentă a problemelor dintre România și cele două țări.

În atari împrejurări, la 6 iulie 1940, regele Carol al II-lea s-a adresat printr-o notă scrisă predată ministrului Germaniei la București, lui Adolf Hitler, comunicându-i acceptul de a purta tratative cu Ungaria și Bulgaria și încrederea că Führerul va sprijini România pentru ca partenerii unguri și bulgari să nu meargă cu pretențiile lor dincolo de “cadru dreptății naționale”. În nota regelui către conducătorul Germaniei se exprima speranța că “nu se poate conta decât pe astfel de posibilități și soluțiuni care în nici un caz nu ar contrazice principiul etnic. Pentru a păstra acest principiu se consideră ca de dorit de a prevedea vaste și reciproce schimburi de populație, care s-ar executa cu plan și sistematic într-un anumit timp”¹³. În urma refuzului de a-i acorda o întrevvedere regelui Carol și după primirea premierului și a ministrului de externe ai Ungariei,

¹² S.Manuilă, “Principiul etnic și revendicările maghiare”, în *România Nouă*, VII, nr.3, 1940, p.5.

¹³ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena. Memorii, iulie-august 1940*, ediție, note, postfață și indice de Valeriu Dinu, București, 1991, p. 66.

Hitler i-a adresat la 15 iulie 1940 regelui României o scrisoare în care, făcând reproșuri dure la adresa politicii externe românești de până atunci, solicita și sugera în același timp o “înțelegere loială” cu Ungaria și Bulgaria, față de care Germania avea “sentimente de prietenie”. În scrisoarea lui Hitler nu era nici o aluzie concretă, clară, că România urma să cedeze anumite teritorii vecinilor, dar nici nu era negată principial soluția avansată în 6 iulie de către Carol al II-lea în nota remisă lui Wilhelm Fabricius, respectiv schimbul de populație. Prin urmare, în scrisoarea de răspuns a regelui către Hitler, datată 26 iulie 1940 și predată la acea dată de premierul Ion Gigurtu și ministrul de externe Mihail Manoilescu aflați în vizită la Berchtesgaden, se reafirma fără echivoc punctul de vedere al țării noastre: “România nu poate să se abată nici o clipă de la principiul etnic, un principiu care poate să fie satisfăcut în mare măsură prin schimbul de populație, ce ar trebui efectuat sistematic și obligatoriu, pentru a reduce sau chiar a înlătura complet susceptibilitatea problemei minorităților naționale. Pentru a nu ieși din cadrul acestor principii și pentru a obține o soluție dreaptă complexului de probleme care desparte România de cele două țări vecine, Ungaria și Bulgaria, este absolut necesar să putem conta nu pe arbitrajul Puterilor Axei pe care nu îl cerem, ci pe influența lor durabilă, pentru ca în timpul tratatelor principiile o dată stabilite să nu fie încălcate. Dacă nu am avea certitudinea că putem conta pe această influență, care ar trebui să faciliteze tratativele noastre, nu le-am începe niciodată, deoarece sîntem atât de puțin convinși de moderația vecinilor noștri”¹⁴.

În timpul vizitei la Hitler din 26 iulie 1940, Ion Gigurtu și Mihail Manoilescu au pledat în favoarea principiului etnic, prezentând mai multe hărți austriece, ungurești, germane și italiene din perioada 1857-1919, care reflectau structura etnică a Transilvaniei. Conform mărturiilor celor prezenți (Manoilescu), Hitler ar fi fost impresionat de cât de favorabile erau românilor aceste hărți, de faptul că granița politică stabilită oficial la Paris în

¹⁴ *Ibidem*, p. 81 sq

urma tratatelor de pace coincidea cu realitățile etno-demografice. Totuși, în timpul discuțiilor cu reprezentanții României, Hitler a apreciat că și “ungurii au dreptul la o retrocedare parțială de teritoriu, chestiunea fiind mult ușurată dacă s-ar realiza un schimb de populație”¹⁵. Manoilescu a propus la un moment dat ca schimbul de populație să fie realizat sub controlul unei misiuni militare germane, dar la refuzul lui Hitler s-au avansat soluția unei misiuni italiene sau a uneia spaniole, aceasta din urmă fiind agreată de Führer. În privința Cadrilaterului, Manoilescu a încercat să justifice încorporarea la România a acestui teritoriu (prin tratatul de pace din 10 august 1913) nu atât din considerente strategice ci pentru “a servi drept rezervă de colonizare a românilor macedoneni, care nu mai puteau rămâne după 1913 sub stăpânirile balcanice șoviniste, după ce trăiseră relativ liniștiți sub regimul tolerant al Porții. În felul acesta - i-am spus eu [Manoilescu-n.n.] lui Hitler – noi sîntem anticipatorii legitimi ai metodei schimbului de populație și ai colonizării, metodă pe care a întrebuițat-o el [Hitler-n.n.] în timpurile noastre la granița germano-italiană”¹⁶.

Este adevărat că în timpul discuțiilor privind principiul schimbului de populație, partea germană a întrebat ce suprafață ar urma să fie cedată Ungariei pentru populația rurală maghiară pe care România ar transfera-o țării vecine. La o asemenea întrebare, delegații români au avansat un maximum de 14.000 km pătrați, la care Joachim von Ribbentrop a replicat că ar fi prea puțin¹⁷. Cu toate acestea, la plecare, Gigurtu și Manoilescu au considerat în mod

¹⁵ *Ibidem*, p. 110; stenograma germană a discuțiilor nu arată că Hitler ar fi fost atât de impresionat de acele hărți pe cât lasă să se înțeleagă Manoilescu în memoriile sale, cf. Ion Calafeteanu, *Români la Hitler*, București, 1999, p. 55.

¹⁶ *Ibidem*, p. 117. Într-adevăr, după negocieri care au durat mai multe luni, Germania și Italia au încheiat un acord, dat publicității la 21 decembrie 1939, în virtutea căruia toți cetățenii germani domiciliați în Tirolul meridional (circa 10.000) trebuiau să se reîntoarcă în Germania în termen de 3 luni. Apoi, în urma unui “plebiscit”, cetățenii italieni de origine etnică germană domiciliați în Adigele Superior (provinciile Bolzano, Udine, Trento și Bellune), care au optat pentru naționalitatea germană, urmau să plece în Germania (circa 185.000), restul de 83.000 pronunțându-se pentru naționalitatea italiană, rămânând pe loc., conform Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populație...*, p. 86 sq

¹⁷ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, ediție îngrijită de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu, București, 1992, p. 54.

eronat că poziția Germaniei era favorabilă tezei românești, interpretând discuțiile cu Hitler și cu Ribbentrop ca fiind o încurajare pentru ca baza tratativelor cu Ungaria să fie schimbul de populație “cu scopul de a se ajunge la o soluție în care nici un ungar să nu rămână sub români și nici un român sub unguri” în concluzie deci “numai un schimb de populație urmat de o rectificare de granițe valabilă și executabilă numai după realizarea schimbului de populație”¹⁸.

La 27 iulie 1940, Gigurtu și Manoilescu au fost primiți la Roma de către Mussolini și contele Galeazzo Ciano, întredederea desfășurându-se între limite care nu au depășit problematica abordată la Berchtesgaden. Deși în timpul discuțiilor Mussolini a apreciat că sistemul politic creat prin tratatul de la Trianon s-a prăbușit și Ungaria este îndreptățită să solicite o revizuire moderată a granițelor, reprezentanții României și-au însușit numai perspectiva (avansată și ea în timpul convorbirilor) a realizării prin schimb de populație a unei înțelegeri cu Ungaria și Bulgaria. Bazată pe principiul etnic, această înțelegere ar fi condus la omogenizarea etnică a României ceea ce ar fi în avantajul țării noastre, conform opiniei lui Mussolini care ar fi spus că “nimic nu este mai prețios pentru un popor decât omogenitatea națională a teritoriului său”¹⁹. Prin urmare, la reîntoarcerea în țară, cu prilejul declarațiilor date presei de către cei doi demnitari, s-a indus ideea că litigiul româno-maghiar se va aplană prin schimbul de populație. Așa cum mărturisea mai târziu Valer Pop, “oficialitatea și opinia publică se legănau în această iluzie”²⁰, considerând că tratativele pe marginea aplicării principiului etnic ar putea fi tergiversate la nesfârșit, nesocotindu-se gravitatea izolării politico-diplomatice a României la sfârșitul lunii iulie 1940. Atât Carol al II-lea cât și factorii politici de răspundere ai țării au dat dovadă de o crasă lipsă de luciditate politică, deși semnalele pe care le transmiteau la București

¹⁸ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 118 sq

¹⁹ *Ibidem*, p. 124.

²⁰ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 54; Eliza Campus, *Din politica externă a României, 1913-1947*, București, 1980, p. 541.

diplomații României din principalele capitale europene făceau în permanență referiri la noi posibile rapturi teritoriale.

După întrevvederea cu delegația Bulgariei, ulterioară vizitei la Berchtesgaden a lui Gigurtu și Manoilescu, Hitler a comunicat României la 31 iulie 1940, prin Fabricius, ministrul Germaniei la București, că Dobrogea de sud trebuie retrocedată bulgarilor în limitele de la 1913. De asemenea, Fabricius l-a informat pe Manoilescu că Germania consideră că 17.000 km pătrați pe care România "ar intenționa" să-l cedeze Ungariei ar fi prea puțin (la Berchtesgaden, delegația română pomenise în treacăt doar de 14.000 km pătrați)²¹. La începutul lunii august, o delegație românească condusă de ministrul României la Belgrad, Victor Cădere, a avut la Sofia discuții cu ministrul de externe și primul-ministru al Bulgariei. Oficialii bulgari au solicitat din punct de vedere teritorial toată Dobrogea de sud, arătându-se însă receptivi la soluția schimbului complet de populație²².

În ziua de 1 august 1940, Mihail Manoilescu a primit la Ministerul Afacerilor Străine o notă verbală extrem de violentă remisă de Bardossy László, ministrul Ungariei la București. În cuprinsul notei se protesta împotriva declarațiilor ministrului de externe al României date presei la sfârșitul lunii iulie (după vizitele la Hitler și Mussolini), care făceau referiri la tratamentul bun al minorităților din România și la soluționarea litigiului cu Ungaria doar prin schimbul de populație. Nota exprima nemulțumirea guvernului ungar față de faptul că Manoilescu nici nu amintise în declarațiile sale aspectul teritorial al problemei româno-ungare, ministrul de externe român dezvoltând ca singură modalitate de rezolvare a diferendului schimbul de populație. De altfel, și Berlinul a reacționat prompt la declarațiile lui Manoilescu, considerând că acesta a interpretat unilateral rezultatele convorbirilor cu Hitler²³.

²¹ *Ibidem*, p. 543.

²² Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998, p.437.

²³ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 133sqq; Eliza Campus, *Din politica externă...*, p. 543.

Pe acest fond, la 2 august 1940, acasă la Ion Gigurtu, au fost invitați mai mulți frunțași transilvăneni pentru a se discuta starea de spirit a populației, măsurile care se impuneau în acele împrejurări. Au luat pentru început cuvântul premierul, apoi Mihail Manoilescu (care au expus rezultatele vizitelor la Hitler și Mussolini) și Valer Pop, ce au dezvoltat teza românească privind schimbul de populație cu Ungaria și aplicarea ulterior, dacă era nevoie, a unui mic corectiv teritorial la granița nord-vestică. Dintre toți participanții care au luat cuvântul pe parcursul întrunirii, numai Alexandru Vaida-Voevod, Iuliu Hațieganu, Sextil Pușcariu și Sebastian Bornemisa s-au pronunțat pentru ideea schimbului de populație, ceilalți sugerând intransigență totală, rezistență armată pentru apărarea integrității teritoriale a Transilvaniei²⁴. Nu lipsit de importanță este faptul că în acele zile, metoda schimbului de populație a fost analizată și de alți vecini ai României cu care țara noastră nu avea deocamdată probleme teritoriale în litigiu. Astfel, la 1 august 1940, ministrul Iugoslaviei la București, Avakumovici, i-a propus lui Mihail Manoilescu aplicarea metodei schimbului de populație în Banat, fără rectificări de graniță²⁵.

Între timp, pregătirile pentru soluționarea divergențelor cu Ungaria au demarat. Pe plan diplomatic, Raoul Bossy, ministrul României la Roma a fost însărcinat la 6 august să ia legătura cu guvernul ungar pentru a stabili principial începerea unor tratative oficiale într-o localitate din Vechiul Regat. Pe plan intern au început să fie concretizate scenariile bazate pe soluția schimbului de populație și a implicațiilor corespunzătoare aplicării acesteia. Din punct de vedere demografic, cel mai avizat să se preocupe de aceste chestiuni era Sabin Manuilă, demograf apreciat și în cercurile științifice internaționale. Acesta și-a luat rolul în serios și la 6 august 1940 a elaborat un material intitulat *Politica de populație*, în care susținea că unica soluție favorabilă României este schimbul de populație: “Un schimb care nu trebuie să se limiteze la două țări, ci la toate țările cu care ne învecinăm și unde avem români etnici, care trebuie

²⁴ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 60 sq; Eliza Campus, *Din politica externă...*, p. 543

²⁵ V. Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 67.

să intre în cadrele statului român...Schimbul de populație trebuie deci considerat ca un remediu eroic, dureros, dar necesar. El va duce la omogenizarea etnică a populației noastre eliminând fricțiunile care astăzi duc la tensiuni internaționale”²⁶. În același timp, la 9 august 1940, generalul Florea Țenescu, șeful Marelui Stat Major al Armatei Române a finalizat un memoriu (înaintat ministrului la 14 august) în care erau detaliate problemele de ordin militar pe care le implica iminentele cesiuni teritoriale și schimburile de populație la vest cu Ungaria și la sud cu Bulgaria. Marele Stat Major aprecia că pentru siguranța României trebuiau respectate câteva principii fundamentale și anume:”1) O frontieră la Vest de o tărie naturală care să ne asigure maximum de economie a forțelor pe acest front; 2) Eșalonarea, pe cât posibil, în timp, a efectuării cesiunilor [teritoriale] și schimbului [de populație]; întâi în sud și apoi în vest; 3) Raportul dintre volumul schimbului de populație din vest și cesiunea teritorială să fie astfel stabilit încât să asigure posibilități suficiente de apărare față de revendicări ulterioare maghiare; 4) Efectuarea cesiunii teritoriale să se facă concomitent cu efectuarea schimbului de populație și să fie organizată pe etape succesive”²⁷.

Tatonările politico-diplomatice dintre România și Ungaria au intrat pe linie dreaptă după misiunea exploratorie de la Budapesta a lui Raoul Bossy. Inițiativa i-a aparținut Ungariei care a înaintat României la 10 august 1940 un prim Aide-Memoire (datat 7 august). În cuprinsul acestuia era rezumat punctul de vedere al guvernului ungar care declara că era dispus să încheie cu România un “compromis” în sensul că va solicita nu întreaga Transilvanie ci un teritoriu mai redus. Documentul preciza că nu se vor admite târguieli și că guvernul ungar “va face deci cunoscută României ultima limită până la care poate merge în mod rațional și care va corespunde însă semnificației adevărate a concepției de compromis”. De asemenea, o dată compromisul stabilit “guvernul ungar acceptă ideea schimbului de populație” fără a se menționa însă caracterul facultativ sau

²⁶ Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar XII/195, f. 6 sq

²⁷ Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Arhivelor Diplomatice, *Fond Conferința Păcii*, vol. 101, f. 66 sq.

obligatoriu al schimbului²⁸. Guvernul român a răspuns la 10 august 1940 printr-un Aide-Memoire care sintetiza poziția României în ceea ce privește soluționarea problemelor cu Ungaria. Încă o dată, România a accentuat primordialitatea schimbului de populație, arătând că “deplasarea de frontieră nu poate fi oportună decât în măsura în care poate mări spațiul vital al statelor care au de repatriat în cadrul lor teritorial conaționali care s-ar afla în cadrul teritorial al unui alt stat”²⁹. A doua zi, 11 august 1940, a fost remis Bucureștiului un nou Aide-Memoire din partea guvernului ungar în care se împărtășea punctul de vedere al României ca în viitor, cele două state trebuie să fie cât mai omogene din punct de vedere etnic, acceptându-se implicit principiul schimbului de populație. Dar, interpretându-se unilateral și tendențios pasaje din Aide-Memoire-ul românesc, documentul maghiar degaja un optimism nejustificat în privința presupuselor intenții ale României de a ceda un teritoriu apreciat de către Budapesta ca fiind “un adevărat spațiu vital pe care guvernul ungar își va îngădui să-l delimiteze printr-o nouă linie de frontieră care, după părerea sa, va fi potrivită de a asigura pacea și amicitia durabilă între Ungaria și România”³⁰. În opinia noastră, în acele zile, guvernul ungar s-a fixat doar asupra soluției teritoriale, analizând numai variantele care ar fi putut să aducă Ungariei cât mai mult din teritoriul Transilvaniei. În ambele Aide-Memoire-uri, cât și în discuția din 6 august 1940 dintre Csáki István, ministrul de externe al Ungariei și ministrul Slovaciei la Budapesta s-a insistat asupra ideii că partea maghiară a studiat atent și agreea problema schimbului de populație cu România. Csáki i-a mărturisit ministrului slovac că metoda schimbului de populație a fost amplu studiată de ministrul Ungariei la Atena, după precedentul greco-turc din deceniul trei³¹. Totuși avem rezerve mari față de aceste declarații, deoarece fapte ulterioare lasă să se înțeleagă tocmai contrariul. Astfel, în toamna anului 1940, în telegrama expediată la 27

²⁸ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 153.

²⁹ *Ibidem*, p. 154.

³⁰ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 73

³¹ *Ibidem*, p. 283.

septembrie de la Bratislava de către ministrul român N.E. Lahovary sunt cuprinse informații interesante obținute de acesta de la ministrul Greciei la Budapesta, cu care avusese o întâlnire la mijlocul lunii septembrie. Ministrul grec i-a spus lui Lahovary că “în ziua când a plecat delegația maghiară la Viena, a fost rugat de urgență de Ministerul de externe ungar să transmită delegației toate informațiile, sau documentele ce le putea da cu privire la schimbul de populații dintre Grecia și Turcia”³². Deci rezultă cât se poate de clar că Ungaria nu era interesată deloc de schimbul de populație și urmărea doar satisfacerea pretențiilor teritoriale asupra Transilvaniei.

Notele diplomatice (Aide-Memoire-urile) din 7(10), 10 și 11 august 1940 dintre România și Ungaria au premers deschiderii oficiale a tratatelor româno-ungare la Turnu Severin, la 16 august 1940. Delegația maghiară era condusă de Hory András, consilier regal și ministru plenipotențiar, cea românească de către Valer Pop, fost ministru de Stat, ministru plenipotențiar. Alături de expertul militar generalul Corneliu Dragalina, din delegația românească mai făcea parte, printre alții, și Sabin Manuilă. În timpul primei ședințe a conferinței de la Turnu Severin, din 16 august, cele două delegații și-au făcut cunoscute oficial pozițiile: partea maghiară stăruia pentru realizarea “compromisului” teritorial care însemna cedarea de către România a circa 67.000 km pătrați din Transilvania, urmată apoi de schimbul de populație. Delegația română își menținea obiectivul realizării omogenității etnice a celor două state prin schimbul obligatoriu și total de populație, acceptând principial un eventual corectiv teritorial pentru a oferi spațiul necesar populației agricole maghiare ce ar fi părăsit România³³. Suspendate lucrările pentru a fi studiate ambele variante propuse, cele două delegații s-au reîntâlnit la Turnu Severin la 19 august 1940, pentru o nouă ședință de lucru. Discuțiile au intrat în impas, fiecare delegație pledându-și propriul punct de vedere: Valer Pop și-a exprimat regretul că delegația

³² Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Arhivelor Diplomatice, *Fond Ungaria 1920-1944*, vol. 90, f. 79.

³³ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 153; Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 87sqq.

maghiară nu a dorit să ia deloc în discuție principiul etnic cu corolarul firesc al schimbului de populație, iar Hory András a solicitat cu obstinție ca guvernul român să desemneze concret pe hartă teritoriile pe care era dispus să le cedeze Ungariei³⁴. În consecință, după două runde de discuții în care negocierile nu au putut progresa, de comun acord s-au întrerupt tratativele, convenindu-se ca după consultări cu guvernele lor, delegațiile să se reunească pentru o nouă ședință de lucru în 24 august.

Într-o asemenea atmosferă tensionată începuseră și la Craiova, la 19 august 1940, tratativele oficiale româno-bulgare, șeful delegației române fiind ministrul plenipotențiar Alexandru Cretzianu, iar al delegației bulgare ministrul plenipotențiar Svetoslav Pomenoff. Deși Cretzianu a mai încercat să salveze Balcicul și Silistra, bulgarii au rămas fermi, mizând pe promisiunea făcută de Hitler la sfârșitul lunii iulie că vor primi toată Dobrogea de sud (Cadrilaterul), revenindu-se la frontiera româno-bulgară din 1913. În atari condiții, în care din punct de vedere teritorial totul părea rezolvat principial, convorbirile între cele două delegații s-au axat mai mult pe problemele tehnice ale schimbului de populație și ale compensațiilor pe care urma să le primească România pentru investițiile făcute în Cadrilater³⁵.

În dimineața zilei de 23 august 1940, la sediul Ministerului Afacerilor Străine din București, Mihail Manoilescu și Valer Pop s-au întâlnit cu Wilhelm Fabricius. Acesta, pe baza datelor statistice pe care le avea la îndemână, le-a spus celor doi politicieni români că după aplicarea principiului schimbului de populație, la trasarea noii frontiere româno-ungare, România ar avea de ales între o variantă minimală de cedare la granița nord-vestică și vestică a 21.000 km

³⁴ *Ibidem*, p. 92 sqq; Eliza Campus, *Din politica externă...* p. 546; poziția lui Hory era motivată de mandatul primit din partea Consiliului de Miniștri al Ungariei la data de 16 august, reluat și menținut ca atare în ședința aceleiași Consiliu de Miniștri din 22 august 1940, cf. Ottmar Trașcă, "Stenogramele Consiliului de Miniștri al Ungariei din 22, 28, 29 și 31 august 1940 referitoare la cel de-al doilea Arbitraj de la Viena", în: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, vol. 37, 1998 (sub tipar).

³⁵ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, p. 438; Alexandru Cretzianu, *Relapse into Bondage: Political Memoirs of a Romanian Diplomat, 1918-1947*, edited by Sherman David Spector, Iași-Oxford-Portland, 1998, p. 204.

pătrați fără județul Arad, și o soluție maximală de circa 27.000 km pătrați care includea și județul Arad³⁶. În după amiaza aceleiași zile s-a întrunit Consiliul de coroană unde Valer Pop și Alexandru Cretzianu au expus stadiul tratativelor de la Turnu Severin și Craiova. Premierul, ministrul de externe și alți vorbitori au continuat să se mențină pe poziția tradițională de a se negocia cu Ungaria pe baza principiului etnic. De altfel, la sfârșitul întrunirii s-au convenit câteva principii care să fie comunicate a doua zi la Turnu Severin delegației maghiare: "1.Să se obțină adeziunea prealabilă și irevocabilă a Ungariei la principiul etnic și la schimbul de populație; 2.Să se hotărască apoi numărul ungarilor cărora urmează să li se aplice schimbul de populație; 3.Să se stabilească abia apoi consecințele teritoriale ce decurg din cele două acorduri principiale, prealabile"³⁷.

La 24 august 1940, la Turnu Severin, Hory András a făcut cunoscut punctul de vedere al guvernului ungar în care, invocându-se precedentele României cu Uniunea Sovietică din iunie 1940 și acordul de principiu cu Bulgaria în privința cedării Cadrilaterului, se solicita desemnarea imediată a teritoriilor pe care România era dispusă să le cedeze. În cazul unui răspuns negativ din partea României, delegația ungară considera că orice ședere la Turnu Severin devenea inutilă³⁸. După ce Valer Pop a expus rezultatul Consiliului de coroană din 23 august și a respins propunerea guvernului ungar, Hory András a adăugat: "Am spus totdeauna, de la început, că este vorba de o chestiune teritorială, natural cu toate consecințele etnice. Niciodată nu am fost contra principiului etnic sau am adus argumente împotriva acestuia. Din contră, numai ordinea de urmat este alta"³⁹. Prin urmare, tratativele de la Turnu Severin au eșuat, lăsând deschisă calea intervenției arbitrare a Germaniei și Italiei. Astfel, la 27 august 1940, România era invitată oficial prin Legația germană de la București să participe la Viena, în

³⁶ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 110.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 117 sqq.

³⁹ *Ibidem*, p.121.

29 august 1940, la o “convorbire asupra afacerilor ungaro-române cu guvernul Reichului și guvernul italian”.

În preziua plecării la Viena, într-o ședință restrânsă a delegației oficiale la regele Carol al II-lea, Sabin Manuilă i-a aratat lui M. Manoilescu limitele teritoriale minimale (10.000 km pătrați) și maximale (18.000 km pătrați) pe care România ar putea fi nevoită să le accepte în vederea realizării compromisului cu Ungaria, pentru ca schimbul de populație între cele două țări să se realizeze paralel cu reajustarea granițelor⁴⁰. În delegația care a făcut deplasarea la Viena erau incluși, alături de Sabin Manuilă, și alți experți printre care Anton Golopenția, încât pe parcursul călătoriei s-au elaborat noi materiale pentru a fi puse, eventual, în discuție. Astfel, potrivit ultimelor calcule ale lui Sabin Manuilă, dacă toți maghiarii din România ar fi fost strămutați la granița de vest “era nevoie să se detașeze din România un teritoriu de circa 10.000 km pătrați, iar dacă s-ar fi deplasat numai ungerii locuitori rurali era nevoie de 7.000 km pătrați”⁴¹.

Din păcate, delegația română a fost pusă la Viena, în 30 august 1940, în fața faptului împlinit, ea nu a mai putut negocia nimic cu partea ungară fiind nevoită, împotriva evidentei superiorități demografice românești să accepte cedarea teritorială a unei mari părți din Transilvania ca unica soluție de aplanare a conflictului cu Ungaria. Arbitrajul de la Viena a dus la pierderea de către România a unui teritoriu de circa 43.000 km pătrați cu o clară majoritate românească, așa cum rezultă din structura etnică a populației din zona cedată, conform datelor recensământului din 1930: 1.171.534 români, 910.692 maghiari, 138.763 evrei, 68.264 germani, 46.038 romi, 24.100 ruteni ș.a.⁴² Nu întâmplător, S. Manuilă a redactat în perioada următoare un studiu sintetic (publicat în limbile germană și engleză) referitor la consecințele demografice ale dictatului de la

⁴⁰ *Ibidem*, p. 140.

⁴¹ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 194; Valer Pop vorbește de varianta maximală de 10.700 km pătrați pentru toți maghiarii din Transilvania și varianta minimală cu 7.500 km pătrați fără strămutarea secuilor, cf. Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, p. 147 sq.

⁴² Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p. 182

Viena.⁴³ Demersul omului de știință transilvănean evidenția injustețea actului de agresiune săvârșit la adresa României de către Ungaria susținută copios de către diplomația germană și italiană. Analiza pertinentă a surselor statistice l-au condus pe Manuilă la concluzia că aproximativ 49,1% din totalul populației aflate pe teritoriul cedat Ungariei era de origine etnică românească.

La Viena, România a pierdut efectiv și imediat nordul Transilvaniei, dar a mai fost confruntată principial cu încă o pierdere teritorială, cea în favoarea Bulgariei. Mihail Manoilescu a fost nevoit în noaptea de 29 august 1940 să semneze două scrisori (una către Ribbentrop și alta către Ciano) prin care “în sensul hotărârii Führerului și a Ducelui” recunoștea cedarea către Bulgaria a întregului Cadrilater⁴⁴. După “capitularea” României la Viena, poziția lui Al. Cretzianu la Craiova a devenit tot mai precară; șeful delegației bulgare, Pomenoff, și-a schimbat tonul negocierilor, ridicând problemele compensațiilor bănești ce urmau să fie oferite României și ale schimbului de populație, prefigurându-se un posibil eșec pentru România⁴⁵. În cele din urmă, la 7 septembrie 1940, la Craiova, s-a semnat tratatul prin care România ceda județele Caliacra și Durostor (Cadrilaterul), cele două țări angajându-se solemn să nu mai formuleze niciodată pretenții teritoriale una împotriva celeilalte⁴⁶. Tratatul de la Craiova a stabilit și un schimb de populații în Dobrogea între cele două țări, principiile transferului de populație fiind incluse ulterior într-un “acord special privitor la schimbul de populații române și bulgare”, constituind Anexa C a tratatului. Acest din urmă acord a fost întocmit după modelul convenției de la Lausanne din 30 ianuarie 1923, care reglementase schimbul obligatoriu de populații între Grecia și Turcia. Spre deosebire însă de precedentul greco-turc, Acordul special de la Craiova consacra două tipuri de schimb de populații: a) *un schimb obligatoriu* pentru bulgarii din județele Tulcea și Constanța și pentru

⁴³Sabin Manuilă, *Die volkspolitischen Folgen der Teilung Siebenbürgens*, Bukarest, 1941, 48 pag.; Idem, *The Vienna Award and its demographical consequences*, Bucharest, 1945, 56 pag.

⁴⁴Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena...*, p.182.

⁴⁵Alexandru Cretzianu, *Relapse into Bondage...*, p. 209

⁴⁶Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, p.438.

românii din Cadrilaterul cedat; b) *un schimb facultativ* pentru bulgarii din alte zone ale României și pentru românii din alte regiuni ale Bulgariei⁴⁷. Potrivit datelor statistice, în județele Caliacra și Durostor existau în acel moment 58.000 și respectiv 59.000 de români, iar în județele Tulcea și Constanța 23.000 și respectiv 26.200 de bulgari. O parte a locuitorilor români evacuați din Cadrilater în toamna anului 1940 au trecut în Dobrogea de nord, alții în București și în satele ialomițene⁴⁸. Conform sintezei întocmite la 31 mai 1941 de către Comisariatul general pentru schimbul de populație cu Bulgaria, la solicitarea Ministerului Afacerilor Străine, în toamna anului 1940 au fost aduși din Cadrilater în țară circa 106.000 români și au părăsit județele Tulcea și Constanța aproximativ 60.000 de bulgari. Ulterior, prin protocolul adițional din 11 aprilie 1941 dintre România și Bulgaria, au mai intrat în țară circa 3.000 de români și au plecat în Bulgaria în jur de 2.600 de bulgari⁴⁹.

În acele condiții, devenea necesară organizarea în România a unui recensământ general al populației, pentru evaluarea exactă a pierderilor umane și materiale rezultate în urma rapturilor teritoriale din vara anului 1940. La scurt timp după venirea în fruntea României a generalului Ion Antonescu, S.Manuilă i-a înaintat un memoriu în care preciza: "socotesc absolut necesar să se execute în 1940-1941 un recensământ general după aceleași concepții ca la 1930 ... Rostul meu, în calitate de om de știință și de ardelean, este să insist pentru înarmarea țării cu cele mai importante arme de care vom avea nevoie la conferința păcii, pentru recâștigarea granițelor noastre naționale. Este singurul ideal care mă preocupă în momentul de față, este însăși rațiunea existenței mele. Militez pentru această idee între toate împrejurările cu scrisul, cu grai viu și cu fapta"⁵⁰.

Așa după cum s-a văzut, principiul etnic care implica schimbul de populație și care a fost propus de delegația română la Turnu

⁴⁷ Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populații...*, p.95.

⁴⁸ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei...*, p.439.

⁴⁹ Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Arhivelor Diplomatice, *Fond Conferința păcii*, vol. 119, f. 349sqq.

⁵⁰ Arhivele Naționale, București, *Fond personal. Sabin Manuila*, dosar 1/899, f.6-7.

Severin în august 1940, la tratativele cu delegația maghiară, nu a fost acceptat nici la Viena. Cu toate acestea, S.Manuilă și alături de el factorii responsabili din țară nu au renunțat la ideea schimbului de populație între state ca o posibilă cale de aplanare în viitor a conflictelor interetnice și a războaielor.

Conducătorul statului român, generalul Ion Antonescu agreea soluția schimbului de populație, dovadă declarația făcută în ședința Consiliului de cabinet din 9 decembrie 1940, în legătură cu finalizarea operațiilor de schimb de populație dintre România și Bulgaria: "Trebuie lucrat însă în așa fel, ca să nu se mai deschidă alte conflicte și, mai ales, trebuie să mergeți cu prudență, căci numărul românilor din Bulgaria este mai mare decât acela al bulgarilor din România...Această populație de acolo o rezerv eu pentru alte ipoteze care vor veni, la timpul lor, să fie rezolvate. Trebuie lăsat acest nucleu de români acolo, pentru un alt schimb de populație, care va veni și care va fi făcut conform celor tratate de mine la Roma și Berlin"⁵¹. Într-adevăr, în mai toate întâlnirile pe care Ion Antonescu le-a avut cu Hitler sau cu alți demnitari germani și italieni, el a ridicat problema teritoriilor pierdute de România în 1940, în special cea a Transilvaniei. Declarația din ședința Consiliului de cabinet din 9 decembrie 1940 este consecința firească a discuțiilor purtate de către Ion Antonescu cu Hitler la 22 noiembrie 1940, în prezența lui Ribbentrop. Cu acel prilej, Antonescu ar fi declarat că "România stă acum liniștită, dar la încheierea păcii generale ea își va ridica imediat din nou glasul pentru a obține dreptate și a făcut aluzie la faptul că consideră posibilă o soluționare satisfăcătoare pe baza unui schimb de populație între România și Ungaria"⁵².

Preocupările și scenariile demografice ale oficialităților din România rămăneau și în toamna anului 1940 extrem de actuale în condițiile geopolitice cunoscute ale amplelor mișcări de populație

⁵¹ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, vol. 1 (sept.-dec. 1940)*, București, 1997, p. 567.

⁵² *Antonescu-Hitler. Corespondență și întâlniri inedite (1940-1944)*, vol. I, ediție de Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Ștefan Lache, coord. șt. Florin Constantiniu, București, 1991, p. 44.

din acea perioadă, parțial încheiate, altele în curs de derulare. Astfel, la 5 septembrie 1940, guvernul german a semnat un acord cu guvernul rus și la 22 octombrie 1940 unul aproape similar cu guvernul român, prin care circa 150.000 de germani din Basarabia, Bucovina și Dobrogea au fost strămutați pe teritoriul celui de-al treilea Reich⁵³. Acțiunea recentă a Germaniei de atragere a conaționalilor din țările Europei Centrale și de Est a determinat reacția autorităților românești interesate să refacă echilibrul demografic în zonele din care emigraseră deja germanii sau din cele bănuite a fi în viitor noi centre de emigrare. Astfel, la solicitarea Ministerului Coordonării, Statul Major Economic, s-a finalizat la 19 decembrie 1940 la Institutul Central de Statistică un studiu amplu intitulat *Politica de populație*, însoțit de mai multe hărți și tabele. În capitolul 2 al studiului consacrat problemelor mișcării artificiale a populației, Sabin Manuilă, cel care a redactat materialul, arată că “se pune tot mai acut problema emigrării unor minorități din țară și între acestea în primul loc, a elementului german, care atât după rezultatele cercetărilor demografice, cât și după mărturisirile specialiștilor germani, în scurtă vreme vor forma obiectul unei revendicări germane de evacuare și de transplantare în Germania. Locurile rămase libere nu vor putea fi ocupate la întâmplare ci ele trebuiesc destinate unei acțiuni de politică de populație sistematică, menită să creeze un cadru definitiv pentru așezarea blocului etnic românesc în cadrele României Mari de mâine. Această preocupare de lichidare a minorităților etnice, va pune în practică problema de mare actualitate în întreaga Europă, a schimburilor de populație”⁵⁴.

De altfel, soluția schimbului de populație era tot mai agreată și de alți lideri politici din Europa Centrală ale căror țări au fost afectate într-o măsură mult mai gravă decât România de politica revizionistă a statelor vecine, în special de Germania. Astfel, încă din primăvara anului 1941, membri ai guvernului cehoslovac din

⁵³ Gheorghe Gheorghe, *Tratatetele internaționale...*, p. 32sq; Dumitru Șandru, “Minoritarii germani din România în anii 1940-1944”, în vol. *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 ani*, coord. Gabriel Bădăraș, Iași, 1996, p. 535.

⁵⁴ Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar XII/204, f. 14.

exil au început să facă referiri în mod public la metoda schimbului de populație sub control internațional. Eduard Benes, președintele guvernului cehoslovac din exil, afirma deschis, în septembrie 1941: "eu accept principiul transferului de populație ... Dacă problema este abordată cu atenție și sunt adoptate măsurile potrivite la timp, transferul poate fi realizat în condiții umane decente, sub control și cu sprijin internațional"⁵⁵. În același sens se pronunța la 24 septembrie 1941 ministrul de externe al guvernului polonez din exil Edward Raczynski, care a exprimat și el public necesitatea unui schimb de populație între germani și polonezi, soluție constant popularizată de ziarele poloneze din rezistență sau de către cele din exil⁵⁶.

Nu întâmplător, în vara anului 1941 a apărut lucrarea lui Nicolae Mănescu (*Colonizarea în Grecia...*), în Prefața căreia, la 16 iunie 1941, fostul premier Ion Gigurtu atrăgea serios atenția asupra exemplului consumat după Conferința de la Lausanne din 1923. Mai mult, Gigurtu aprecia că și România a dobândit o oarecare experiență în practica schimbului de populație prin cazul Cadrilaterului: "Schimbul de populație tinde să joace un rol important în reglementarea noii Europe. Nu se poate ajunge la o Europă liniștită... fără a elimina certurile teritoriale. Nu există o ieșire definitivă din acest impas decât stabilirea unor granițe geografice cât mai naturale, cari să permită un schimb de populație, astfel ca toate statele să aibă un caracter național pronunțat...Cu schimbul de populație ce a avut loc în Dobrogea - și de care se știe prea puțin - am putut câștiga și noi o experiență, de care statul va trebui să ție seama în viitor"⁵⁷.

În toamna anului 1941, după o întrevvedere prealabilă la Tighina, cu Ion Antonescu, S.Manuilă a finalizat un studiu consistent, referitor la etapele și modalitățile de aplicare a

⁵⁵ Alfred M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam...*, p.7: Z.A.B. Zeman, *The Making and Breaking of Communist Europe*, Oxford-Cambridge Massachusetts. 1991, p. 209

⁵⁶ Wolfgang Wagner, *The Genesis of the Oder-Neisse Line. A Study in the Diplomatic Negotiations during World War II*, Stuttgart, 1964, p. 13

⁵⁷ Apud. Nicolae Mănescu, *Colonizarea în Grecia. Schimbul de populații greco-turce-bulgare*, prefață de Ion Gigurtu, București, 1941, p. IIIsq.

schimbului de populații în cazul României. În preambulul lucrării, Manuilă arată că “un schimb de populație, oricât ar fi de dureros, nu atinge totuși gradul de sacrificiu la care împinge un război, și mai ales un război crâncen”⁵⁸.

Deși punctul de vedere al lui S.Manuilă nu era inedit în peisajul științific și politic din zona est-central-europeană, el reprezenta o primă contribuție românească teoretică valoroasă la aplanarea conflictelor regionale. Conținutul memoriului relevă suplețea gândirii lui Manuilă, în general disponibilitatea autorităților române de a soluționa diferendul cu Ungaria dar și cu alți vecini îmbinând atât schimbul de populație cât și corectivul teritorial de-a lungul unei părți a frontierei de stat. În opinia lui Manuilă, “două justificări esențiale ridică la nivelul de soluție ideală metoda schimbului de populație, și anume: 1) recucerirea Ardealului nu ar însemna scoaterea lui din discuțiile viitoare româno-maghiare și din sfera de revendicare a ungarilor. Recucerirea Ardealului - pe orice cale, ar umple toate sufletele românești de fericire. Dar nu ar consolida definitiv situația noastră în Ardeal; 2) Răsboiul cu Ungaria ar fi cel mai sângeros, din toate războaiele din Europa. Ungurii sunt tot atât de fanatici, ca și noi, și am merge la războiul de extirpare... Și totuși, unica soluție pentru prevenirea războaielor viitoare și chiar a aceluia pe care îl dorește astăzi toată suflarea românească este realizarea schimbului total de populație care face orice război viitor fără obiect... Este necesar un schimb total și obligatoriu de populație... Cadrele geografice ale operațiunilor de schimb de populație trebuie să fie România Mare, cu granițele anterioare detașărilor de teritorii din 1940. Aceasta nu înseamnă, că revendicăm integritatea frontierelor noastre de odinioară. Logica lucrurilor însă impune, ca granițele din 1940 să fie supuse unei revizuirii, făcute simultan, pe principii strategice și etnice”⁵⁹

⁵⁸ Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar XII/211, f.1. Documentul a fost publicat ca anexă în Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, “Problemele demografice ale Transilvaniei între știință și politică. Studiu de caz (1920-1945)”, în vol. *Transilvania între medieval și modern*, coord. Camil Mureșanu, Cluj-Napoca, 1996, p.119-131.

⁵⁹ Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar., XII/211, f. 1sqq.

În cuprinsul studiului, Manuilă inventariază principalele minorități care ar face în perioada imediat următoare obiectul schimbului total de populație: unguri, ruși și ucrainieni, bulgari și sârbi, fixând chiar etapizarea operațiunilor concrete de executare a planului. Problema turcilor, abordată de către România și Turcia încă în 1936, și care se afla în acele vremuri într-un stadiu efectiv de derulare, urma să fie soluționată definitiv prin transferul operat de guvernul turc. Manuilă considera că toți sașii și șvabii vor fi repatriați în Germania la sfârșitul războiului, anticipând ceea ce se va întâmpla cu o bună parte a tineretului german din România în 1943, când în baza unui acord semnat la 12 mai 1943 între România și Germania, circa 60.000 de etnici germani au primit cetățenie germană și au fost înrolați în armata germană⁶⁰. În ceea ce-i privește pe evrei și romi, cunoscutul demograf aprecia ca aceștia din urmă nu intră în cadrul soluției schimbului de populație, ci de transfer unilateral și le va rezerva un memoriu special. Potrivit calculului lui S.Manuilă, suprafața României Mari din 1940 urma să scadă în urma corectivelor teritoriale de la 295.049 km pătrați la 290.126 km pătrați, iar în privința numărului de locuitori estima că vor pleca din România circa 3,6 milioane de minoritari și vor fi aduși din țările vecine în jur de 1,6 milioane de români⁶¹. Evoluția României și a evenimentelor politico-militare din perioada următoare nu a permis materializarea scenariului elaborat de Manuilă. Cu toate acestea, și în anii 1942-1945 au mai fost redactate materiale care au abordat problema schimbului de populație, fie din inițiativă particulară fie la solicitarea conducerii țării, mai ales după constituirea în vara anului 1942 a Biroului Păcii sub coordonarea lui Mihai Antonescu. De acum, soluția a dobândit noi conotații și pe plan internațional, după

⁶⁰ Andreas Hilgruber, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938-1944)*, ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoie, București, 1994, p. 148. De altfel, începutul fusese făcut oarecum încă din 22 octombrie 1940, când se încheiasse între România și Germania o convenție pentru repatrierea populației germane din Bucovina de sud și Dobrogea, ulterior completată cu o învoială adițională la 28 mai 1941, pentru germanii din Basarabia și Bucovina de Nord. Cf. Gheorghe Gheorghe, *Tratatule internaționale ...*, vol.II, p.32-33, 43-44; Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populații...*, p.81-86.

⁶¹ Arhivele Naționale București, *Fond personal Sabin Manuilă*, dosar XII/211, f. 9sq.

ce în iulie 1942 guvernul britanic a acceptat principial metoda transferării minorității germane din Centrul și Sud-Estul Europei, inclusiv schimbul de populație ce s-ar impunea pentru realizarea acestei operațiuni demografice⁶². Prin urmare, perioada ultimilor ani ai războiului va constitui în viitor obiectul unei alte cercetări care să analizeze scenariile și punctul de vedere românesc în privința schimbului de populație.

Fără îndoială, cea mai activă și mai avizată personalitate românească care a abordat încă înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial soluția schimbului de populație a fost Sabin Manuilă. Întreaga activitate științifică și profesională a dr. Sabin Manuilă pe care o putem sintetiza în formula “demografia militans” demonstrează un profund atașament pentru destinul națiunii române, responsabilitate și spirit combativ, dorința sinceră de a contribui cu mijloacele științei la progresul și dezvoltarea statului național român unitar. Celelalte persoane care s-au apropiat de soluția schimbului de populație în anii premergători războiului sau în timpul derulării evenimentelor, chiar dacă au făcut-o uneori de pe baze ideologice greșite (consecința firească a epocii și a contextului geopolitic în care au trăit), au nutrit sincer ideea că astfel se vor putea evita războaiele care, prin natura lor, s-au dovedit a fi mult mai nocive pentru umanitate.

⁶² Z.A.B. Zeman, *The Making and Breaking...*, p. 209